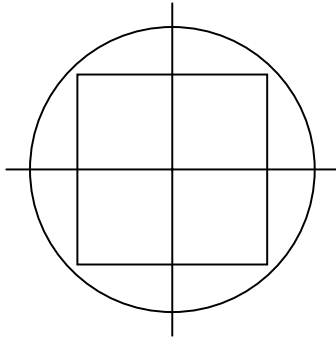

Bij Jung in de leer over mandalamotieven in dromen¹

Barbara Roukema-Koning

Inleiding

Het woord mandala betekent kring, speciaal magische kring. Mandala's zijn vormen die overal ter wereld voorkomen. De basiselementen ervan zijn een cirkel en een duidelijke verdeling in vieren, gerangschikt vanuit een gemeenschappelijk middelpunt.

In de natuur kunnen we mandala's herkennen in de vorm van 4- of 8-bladige bloemen of in de doorsnee van sommige ronde vruchten zoals sinaasappels en tomaten. Maar ook als een proces in ruimte en tijd, bijvoorbeeld in de kring die de aarde jaarlijks rondom de zon beschrijft en waarbinnen zich (op onze breedtegraad althans) de vier seizoenen afwisselen. Een bekende verschijningsvorm is de afbeelding van de

wereldbol met de vier windstreken of de elementen aarde, water, vuur en lucht. En we vinden de mandala terug in weergaven van horoscopen waarin de tekens van de dierenriem, de huizen en de planeetfasen zijn aangebracht. Ook als godsdienstig symbool blijkt de mandala een rol te spelen. In het boeddhisme bestaat een lange traditie van mandalakunst. De mooi vormgegeven, uiterst gedetailleerde en gecompliceerde figuren zijn rijk voorzien van traditionele en betekenisvolle symbolen. Ze dienen tot object voor meditatie en bevorderen een hogere staat van bewustzijn. In de islam herkennen we o.a. een mandalavorm wanneer de pelgrims in Mekka in concentrische cirkels om de Kaäba rondtrekken. Dit centrale heiligdom is een ongeveer kubusvormig, 15 meter hoog bouwwerk. In het christendom komen mandalamotieven bijvoorbeeld voor in verschillende bijbelverhalen, zoals die over oorsprong en voleinding. Het paradijs wordt beschreven als een tuin met in het middelpunt een boom, van waaruit vier rivieren ontspringen. En de heilige stad van de nieuwe aarde, het nieuwe Jeruzalem, wordt geschilderd als een stad met 12 poorten, drie in elke windrichting. Evenals met andere universeel voorkomende symbolen het geval was, heeft Carl Gustav Jung zich intensief in de mandala verdiept en ideeën ontwikkeld over de betekenis ervan voor de menselijke psyche.

De mandala als symbool van het totale 'zelf'

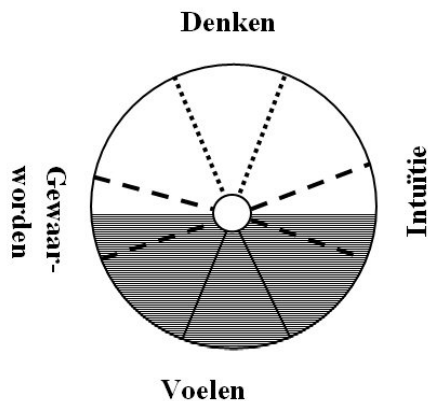
Jung ziet in de mandala een staat van verruimd bewustzijn tot uitdrukking gebracht, dat wil zeggen een bepaalde psychische instelling (p. 193). Niet langer meer identificeert de persoon zich nog met het beperktere 'ik' als het centrum van het bewuste denk- en gevoelsmateriaal. Het besef is gerijpt dat het 'zelf' van de mens een veel ruimere totaliteit omvat. De persoon leeft dan met een openheid voor de onbewuste aspecten van het zielsgebeuren, zowel persoonlijke als collectieve². Tegenstellingen – zoals goed of kwaad, mannelijk of vrouwelijk, etc. – zijn verenigd op een hoger niveau. De totstandkoming van dit ruimere en open bewustzijn noemt Jung 'individuatie' (wat letterlijk betekent: ongedeeld zijn). Individuatie ziet Jung als een autonoom psychisch proces dat zich bij alle mensen in de loop van vele jaren doorzet. Het wordt gekenmerkt door een fenomenologie die zich steeds weer herhaalt en die overal identiek is (p.195)³.

¹ Dit artikel is gebaseerd op Jung, C.G., *Droom en individuatie*. Lemniscaat, Rotterdam, 1986. Verwijzingen naar pagina's in de tekst hebben in alle gevallen betrekking op dit boek.

² Jung geeft zelf hierover aan (p.193): Wát daarmee gezegd wordt, blijft principieel in een metafysische duisternis gehuld. Want voorzover het onbewuste bestaat, kunnen we toch niet aangeven wat het is. Als heelheid overstijgt het 'zelf' het bewustzijn. Het 'zelf' is daarbij grenzeloos omdat we de grenzen van het onbekende onbewuste niet kunnen bepalen.

³ Wat we ons hierbij kunnen voorstellen zal hierna nog verduidelijkt worden aan de hand van een reeks dromen met mandalamotieven.

De vorm van de mandala drukt de kwaliteit van deze bewustzijnsstaat als volgt uit. De *cirkelvorm* symboliseert de totaliteit (p. 176, 177) waarin de tegenstellingen van weleer zijn verenigd⁴. Het *middelpunt* laat zich op verschillende manieren duiden. We kunnen het beschouwen als het snijpunt van twee overeenkomstige, maar in de spiegel omgekeerde werelden (p.183). Ook wordt het in verband gebracht met de uterus als het zinnebeeld van de vernieuwing van bestaan (p.190). De symboliek van *het getal vier* of de *quaterniteit* brengt Jung o.a. in verband met erkenning van de vier bewustzijnsfuncties denken, gewaarworden, intuïtie en voelen. Door Jung is verondersteld dat mensen zichzelf doorgaans identificeren met het denken als hoofdfunctie. Dit staat daarom in het midden van het lichte deel. Het voelen is de minderwaardige functie en bevindt zich in de donkere halve cirkel, terwijl de twee hulpfuncties gewaarworden en intuïtie gedeeltelijk licht en gedeeltelijk donker zijn⁵.

Het tekenen van mandala's als therapeutische techniek

Het proces van individuatie verloopt niet harmonieus maar is grillig en onvoorspelbaar. Perioden van stabiliteit en integratie wisselen af met destabilisering en crisis. Als het onbewuste – door Jung beschouwd als een autonome instantie⁶ – nieuwe impulsen genereert, moet de persoon dit materiaal verwerken en doorwerken. Mensen kennen echter angst voor het onbekende en weerstand tegen veranderingen. Als een stap vooruitgezet is, zijn daaropvolgende momenten van terugval en regressie geen uitzondering. Het laten tekenen van mandala's is door Jung ontwikkeld als een therapeutische techniek die cliënten steun maar ook richting kan geven bij hun ontwikkelingsproces⁷. Tekenend geschiedt via het lichaam. Het onbewuste kan zich in lichaamstaal uiten en brengt in spontane tekeningen belangrijke aanwijzingen tot expressie.

Mandalasymboliek in dromen: een casus van Jung

Mandalamotieven komen ook voor in dromen. Dit feit is door Jung veelvuldig opgemerkt. In een reeks van 1000 dromen van één persoon heeft Jung er 59 aangetroffen. Deze heeft hij één voor één beschreven en geïnterpreteerd in zijn boek *Droom en individuatie*. Al lezend heb ik het als erg leerzaam ervaren om Jungs insteek in zo'n proces, verlopend in de tijd, te kunnen waarnemen. Vier van de aspecten die me daardoor meer duidelijk zijn geworden, zal ik nu tot besluit van mijn artikel hieronder beschrijven⁸.

⁴ Jung verwijst hierbij o.a. naar de tijd van de alchemie waarin morele allegorieën ontstonden over het wiel. Deze vertellingen legden de nadruk op de 'ascensus' en de 'descensus' als het afdalen van God tot de mens en het opstijgen van deze laatste tot God.

⁵ Hedendaagse psychologische inzichten over gender maken duidelijk dat een dergelijke strikte scheiding tussen voelen en denken doorgaans sterker door mannen dan door vrouwen wordt ondervonden.

⁶ Over de autonomie van het onbewuste spreekt Jung zich o.a. uit in zijn boek: *Psychologie en Religie*. Lemniscaat, Rotterdam, 1982.

⁷ Jung deelt inzichten hierover mede in: Wilhelm, R. en Jung, C.G. *Het geheim van de gouden bloem. Een Chinees Levensboek*. Amsterdam z.j. Weergave en interpretatie van een reeks mandalatekeningen wordt door Jung beschreven in zijn boek: *Symboliek van de mandala: beelden uit het onbewuste*. Lemniscaat, Rotterdam, 1982.

⁸ Het weergeven van die gehele reeks gaat de voor dit artikel beschikbare ruimte helaas te buiten. Wie geïnteresseerd is kan ik van harte aanbevelen het boek zelf ter hand te nemen. De tekst van Jung vind ik bij

Gevarieerde expressies van mandalasympolen

Bij het doorlezen van de reeks dromen wordt pas goed duidelijk hoeveel variatie mogelijk is in de symbolische uitdrukkingen voor zowel elementen van de mandala als voor het transformatieproces. Het element *cirkel* of *rondheid* komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in *voorwerpen* zoals een bloem (droom 2⁹), munten (3), een schedel (4), een rode (4), doorzichtige (21) of gele (41) bol, een globe (5), een klok (7, 9, 59), een landkaart (8), een rad of krans (22), een ronde tafel (30, 31, 38), een drinkglas (31), een hoed (35), een pottenbakkersschijf (48), een ring (56, 57, 58), en een ei (57, 58); in een rond *landschapselement* zoals een strijdtoneel (27) of een terrein met vijver (28); in *grafische figuren* die in dromen optreden zoals een spiraalvorm (32), een golvende lijn (32), een rad in de kantlijn van een brief (22) en 'een grafisch teken' (29); en in rondgaande *bewegingen* van droomelementen (zelf niet noodzakelijkerwijze maar soms tegelijkertijd ook zelf rond van vorm) zoals een slang (droom 1), de dromer zelf (7), andere droompersonages (56), voorwerpen zoals bollen (41), linksom stromend water (51), een vierkante ruimte (53) en hemellichamen zoals een bocht van een ster (26).

Het element *middelpunt* komt in verschillende contexten voor, zoals bij navigatie op een schip (8), op een landkaart (8), in een tuin (13, 27), in een tekst van een brief (22), bij het ontdekken van de pool (40), een nevelige wolk (43), in een ruimte waar mensen rondlopen (51), in een donkere ring (57), in een driedimensionale klok (59) en in bevelen die droomfiguren uitspreken (52).

Het element *getal vier* komt terug in beschrijvingen van de omvang van (*reis*)*gezelschappen* (10, 11, 12, 15, 56); *vierkante ruimten* (18, 23, 51) waaronder een theater (17), moskee (17), een lift (22) een exercitieterrein (17), een danszaal (52), een lege ruimte (53); *voorwerpen* zoals een wiel met 8 spaken (22, 35), kruisen (23), vier stoelen om een tafel (38), sterfiguren met 8 stralen (43, 49) het *rondlopen door mensen* in de vorm van een vierkant (16, 51), de vier primaire kleuren rood, groen, blauw en geel (23, 51, 59), lijnen in een grafisch teken (29), de rangschikking van prentjes (49), kaarsen (51) of gekraakte noten op hoekpunten van een schaal (55).

Dat het om een *proces van transformatie* gaat *waarbij echter strijd niet ontbreekt* wordt ten eerste uitgedrukt in verwijzingen naar reizen en op weg gaan (droompersonages zwerven, navigeren, vliegen, lopen, rijden in taxi's, zijn op het balkon van een tram, varen over een rivier, rijden per trein de Rubicon af, duiken de diepzee in en ontdekken de pool). Vervolgens zien we droomelementen die te maken hebben met kostbaarheden (zoals munten, een diamant, een ring, goud, een kostbaar water), met verbeteringsprocessen (zoals veredeling van lagere naar hogere dieren), met symbolen van hoop, leven en toekomst (zoals groene bomen, planten en tuinen) en met verwijzingen naar godsdienstige symbolieken zoals een tempel, moskee, gewijde ruimte, een oude wijze leraar. Ten derde zien we strijd en duidelijk contrasterende intenties naar voren komen in droomelementen, zoals verwijzingen naar donkerte en naar een neerwaartse beweging (vallen, duiken, een hol ingaan); een gevecht waarin bestiale wreedheden voorkomen; wegwerpen van schatten; een woeste strijd tussen volkeren; twijfel tussen de derde en vierde verdieping of kruisen die verwrongen klavertjes van drie blaadjes zijn; aanval door apachen; aanklacht de belasting niet te willen betalen; of de abstractere thema's 'symmetrie' en 'spiegeling'.

Mandalamotieven niet noodzakelijkerwijze tegelijkertijd, wel na elkaar aanwezig

Bij het doorlezen van de reeks valt direct op dat verschillende elementen van de mandalasympoliek niet zozeer tegelijkertijd in één droom behoeven voor te komen. Ze volgen elkaar op in het verloop van de tijd; waarbij kerneigenschappen van de mandala in steeds ietwat andere expressies opduiken. Geleidelijk nemen de dromen echter toe in complexiteit. In tegenstelling tot die van het begin van de reeks, is in latere dromen dan ook vaak wel meer dan één element van de mandala tegelijkertijd aanwezig.

Mandalasympolen als onopvallend verhaalmotief náást andere droomboodschappen

Jung beschrijft de meeste dromen in één regel of enkele regels. En stelt heel erg duidelijk dat hij vanwege de privacy van de dromer 'veel biografische informatie' uit de droomverhalen heeft weggelaten.

Tezamen met hetgeen in de vorige twee aandachtspunten over de dromenreeks werd besproken, roept de aanpak van Jung bij mij twee vragen op. Wat betreft de inhoud van dromen vraag ik me ten eerste af hoe

tijden lastig leesbaar omdat deze is doorspekt met uitweidingen over verwante thematieken in geschriften van alchemisten. Om deze materie bij benadering te kunnen begrijpen heb ik veel gehad aan het boek van J.H. van Birgelen en P.E. de Vries-Ek, *De geest in de fles. Alchemistische beelden in moderne dromen*. Lemniscaat, Rotterdam, 1986.

⁹ Voor degenen die de symbolen graag na willen zoeken, neem ik voor al de hierna te bespreken mandalamotieven de nummers op van de dromen waarin ze voorkomen in de reeks die Jung bespreekt. Overige verwijzingen krijgen een dergelijk nummer niet.

de onderlinge verhouding eigenlijk ligt, dus tussen mandalamotieven en biografisch materiaal. Ik neem uit de weergave 'in een regel' als indruk mee dat mandalamotieven wellicht soms in een wat onbetekenend deel van dromen kunnen schuilgaan terwijl het meer omvangrijke biografische materiaal dan vermoedelijk als de belangrijkste raamvertelling de aandacht trekt. Als dit klopt heeft dit, ten tweede, consequenties voor de interpretatie. We hoeven in dat geval een uitleg over individuatieproces *niet uit te spelen* tegen een uitleg over emotionele processen of concrete toepassing in het waakleven. Beide soorten uitleg kunnen dan gewoon tegelijkertijd van toepassing zijn. Het individuatieproces voltrekt zich immers in de loop van de tijd simultaan aan – wellicht zelfs door middel van – ervaringen die worden opgedaan in het alledaagse waakleven en die worden doorgemaakt op ons gewone, emotionele niveau. Klaarblijkelijk doen zich echter af en toe wel dromen voor waarin het mandalamotief duidelijk herkenbaar op de voorgrond staat. Mogelijk markeren deze een moment van beslissende voor- of achteruitgang.

Mandalasymboliek als centraal verhaalmotief en als belangrijkste droomonderwerp

Als illustratie van die laatste mogelijkheid en tot besluit van dit artikel geef ik nu weer wat Jung zelf presenteert als bekroning van de gehele reeks: het grote visioen van de wereldklok (59). Dit opmerkelijke visioen maakt een zeer diepe en blijvende indruk op de dromer, een 'indruk van de hoogste harmonie' zoals hij het uitdrukt.

'Er is een verticale en een horizontale cirkel met een gemeenschappelijk middelpunt. Dit is de wereldklok. Ze wordt door de zwarte vogel gedragen. De verticale cirkel is een blauwe schijf met een witte rand, verdeeld in 32 delen. Hierop draait een wijzer. De horizontale cirkel bestaat uit vier kleuren. Hierop staan mannetjes met pendels en daaromheen ligt de eerst donkere en nu gouden ring (die tevoren door vier kinderen werd gedragen).'

Het is een driedimensionale mandala die dus lichamelijke heeft verkregen en daarmee verwerkelijkt is. Vanwege discretie kan Jung geen biografisch materiaal toevoegen en volstaat hij met de nadrukkelijke vermelding dat deze verwerkelijking zich ook in 'werkelijkheid' heeft afgespeeld.